

VASILİ SEMYONOVİÇ GROSSMAN

1905'te Ukrayna'nın Berdiçev şehrinde, Yahudi bir ailenin çocuğu olarak doğdu. 1929'da Moskova Devlet Üniversitesi'nin kimya bölümünü bitirdi. 1934'te "V gorode berdiçyove" ("Berdiçev Şehrinde") adlı ilk hikâyesini ve *Glyukauf* adlı romanını yayımladı. II. Dünya Savaşı sırasında, Kızıl Ordu'nun yayın organı *Krasnaya Zvezda* (Kızıl Yıldız) gazetesinde muhabirlik yaptı. 1944'ün sonlarına doğru kaleme aldığı "Treblinka Cehennemi" bir Nazi ölüm kampıyla ilgili ilk makale olup Nürnberg Mahkemeleri'nde kanıt olarak kullanıldı. Savaş muhabiriyken tuttuğu defterler ve yazdığı makaleler 2007'de Anthony Beevor ve Lyuba Vinogradova'nın editörlüğünde *Savaşta Bir Yazar: Vasili Grossman Kızıl Ordu'yla 1941-1945* başlığı altında derlendi (Can Yay., 2013). 1942 tarihli savaş romanı *Narod bessmertem* (Ölümsüz Halk) ve 1952 tarihli *Za pravoya delo* (Haklı Bir Dava Uğruna) ile ünlenen yazarın en tanınmış eseri, 1961'de KGB'nin daktilo edilmiş metnine el koyduğu *Jizn i sudba*, yani *Yaşam ve Yazgı*'dır (Can Yay., üç cilt, 2012). Grossman'ın sağlığında yayımlandığını göremediği bu eser ve daha sonra üzerinde çalıştığı *Vsyo teçyot* (*Her Şey Geçip Gider*, Can Yay., 2013) Rusya'da ancak 1980'lerin sonunda basılabildi. 1964'te Moskova'da hayatını kaybetti.

Ermenistan'a geldiğimde gördüğüm ilk şey taşı ve ülkeden taşın görüntüsü zihnime kazınmış olarak ayrıldım. Bir insanın yüzündeki her detayı değil de, sert çizgiler, uysal gözler, belki de kalın ve ıslak dudaklar gibi karakterini ve ruhunu en iyi yansıtan birtakım özellikleri hatırlarız sadece. Bana göre Ermenistan'ın karakterini ve ruhunu Sevan Gölü'nün mavisi, kayısı bahçeleri, üzüm bağları, Ararat Vadisi değil de taş yansıtıyordu.

Toprağın üzerinde böyle dağınık halde duran bu kadar çok taş görmedim hiç. Halbuki Ural Dağları'nı, Kafkasya'nın uçurumlarını, Tanrı Dağları'nın kocaman taşlarını gördüm. Ermenistan'da sizi etkileyen şey vadilerdeki taşlar, dağ tepeleri, dik yamaçlar, karlı tepeler değil. Sizi sarsan şey yerde uzanan dümdüz taşlar, taştan çayırlar ve tarlalar, taştan bozkırlardır.

ARAS'TAN
Taşlar Ülkesine Yolculuk'un (Dobro vam)
Sovyetler Birliği'nde Yayınlanma Macerası

Yaşadığı dönemde Sovyetler Birliği'nin en önemli yazarları arasında gösterilen Vasili Grossman, 1961'in Kasım ve Aralık aylarını Ermenistan'da geçirdi. Aynı yılın şubat ayında KGB Moskova'daki evine baskın düzenlemiş, henüz yayımlanmamış dev eseri *Yaşam ve Yazgı'nın* daktilo edilmiş kopyasına el koymuştu. Daha önce pek çok Sovyet yazarın karşılaştığı türden bir cezaya Grossman maruz kalmamıştı, ancak başyapıtının yayımlandığını göremeyecek ve büyük bir manevi ıstırap yaşayacaktı. (Eserin KGB görevlilerinden gizlenen bir kopyası yurtdışına çıkarıldı ve Grossman'ın ölümünden 21 yıl sonra, 1985'te ABD'de İngilizce olarak yayımlanabildi.)

Yaşam ve Yazgı'nın akıbeti nedeniyle son derece sıkıntılı bir ruh hali içinde olan Grossman, Ermenice bir romanın Rusçaya çevrilmesine yardım etmesi önerildiğinde bunu kabul etti. Böylece hem maddi olarak biraz rahatlayacak hem de Ermenistan'a bir yolculuk yaparak içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan bir nebze sıyrılacaktı. Söz konusu roman Ermenistanlı yazar Hraçya Koçar'ın *Medz dan zavagneri* (Büyük Evin Çocukları) idi. Hasmik Daronyan tarafından Rusçaya motamot çevrilmişti ve Grossman'dan istenen bu metni edebi bir çeviri haline getirmesiydi.

Ünlü yazar Ermenistan'da sadece bu çeviri üzerine çalışmadı, aynı zamanda yolculuğa dair, ilerleyen sayfalarda

okuyacağınız izlenimlerini kaleme aldı. Ancak, bugün Türkçe çevirisini *Taşlar Ülkesine Yolculuk* adıyla yayımladığımız bu seyahatnamenin özgün dilinde yayımlanmasının da, *Yaşam* ve *Yazgı*'ya benzer bir şekilde, uzun bir macerası oldu. Grossman eserin yazımını Ermenistan'dan ayrıldıktan sonra, 1962'nin ilk yarısında bitirmiş ve dosyayı *Novy Mir* dergisine teslim etmişti. Ancak sansür kurulu son sayfalarda yer alan antisemitizmle ilgili bölümün çıkarılmasını istedi. Grossman, eşinin ve dostlarının bu talebi kabul etmesi yönündeki telkinlerine rağmen, söz konusu satırların çıkarılmasını kabul etmedi ve eser yayımlanmadı.

Yazarın 1964'te hayatını kaybetmesinin ardından, eseri 1965'te *Literaturnaya Armeniya* dergisinde sansürlü olarak yayımlandı. Stalin'le ilgili 2. bölüm, Grossman'ın milliyetçilikle ilgili görüşlerini aktaran 4. bölüm, yazar Koçar ve çevirmen Daronyan gibi gerçek kişileri inciteceği düşünülen bazı pasajlar ve Grossman'ın hastalığıyla ilgili kısımlar bu versiyonda yer almıyordu. Kitabın sansürlenene bu bölümlerle birlikte yayımlanması için ise 23 yıl daha geçmesi gerekti. Yazarın kızı Yekaterina Korotkova Kasım 1988'de metni, 1965'teki versiyonda çıkarılan bölümlerle birlikte *Znamya* dergisinde yayımladı. *Taşlar Ülkesine Yolculuk*, bu sansürsüz basımdan yapılan bir çeviridir.

Meraklı okur, kitabın sonunda yer verdiğimiz Yuri Bit-Yunan'ın "Vasili Grossman ve Hraçya Koçar" başlıklı yazısında konuyla ilgili daha geniş bilgiye ulaşabilir.

Son olarak, Grossman'ın metinde yazar Hraçya Koçar'dan Mardirosyan, çevirmen Hasmik Daronyan'dan ise Hortensia adıyla söz ettiğini belirtelim.

Bir düğüne davet edildim. Mardirosyan'ın yeğeni evleniyordu. Damat şoförlük yapıyordu, gelin ise köy bakkalında çalışıyordu. Önümüzde Talin bölgesine, Arakadz Dağı'nın güney yamaçlarına doğru uzun bir yol vardı. Gidip gitmemek konusunda tereddütlüydüm. Önceki geceden beri midem ağrıyordu ve gücünden emin olmayan bir yüzücü gibi bildiğim kıyılardan uzaklaşmaya korkuyordum. Ancak sabah telefon çaldığında ve Mardirosyan, karısı ve Hortensia ile birlikte çoktandır otelin önünde beni beklediklerini söylediğinde cesur bir karar alıp gitmeye karar verdim.

Büyük camlı otobüsümüz hemen yola koyulmuştu. Otobüste kahvaltı yaptık, Mardirosyanların evde kahvaltı edecek zamanları olmamıştı. Midemde uyuklayan yaratığı uyandırmaktan korkup yemeğe dokunmadım, yalnızca termostan bir yudum kahve içtim.

Solumuzda Ararat Vadisi uzanıyor, Büyük ve Küçük Ararat'ın tepeleri yükseliyordu. Sağımızda ise Arakadz Dağı'nın karlı yamaçları kümeleniyordu. Yol taştan arazinin, ölü dağın kemiklerinin arasından geçiyordu.

Yol her zaman ilginçtir. Bana göre hareket bütün yolları ilginç kılar. İlginç olmayan bir yol hatırlamıyorum. Yolumuz zaman ve mekânda uzanıyordu. Bin yıllık suskun

kiliselerin ve şapellerin, bir zamanlar hayat doluyken şimdi cansız olan kervansaray kalıntılarının, televizyon antenlerinin çıkıntı yaptığı köylerin, neşeli ve iyimser sloganlarla süslenmiş çalışma kampı barakalarının yanından geçiyorduk. Nuh'un tufandan sonra sığındığı dağı izliyorduk. Başımızı sağa çevirdiğimizde ise Hampartzumyan'ın* uzak evrenlerin yapısını inceleyen aynalı teleskoplarının bulunduğu dağı görüyorduk.

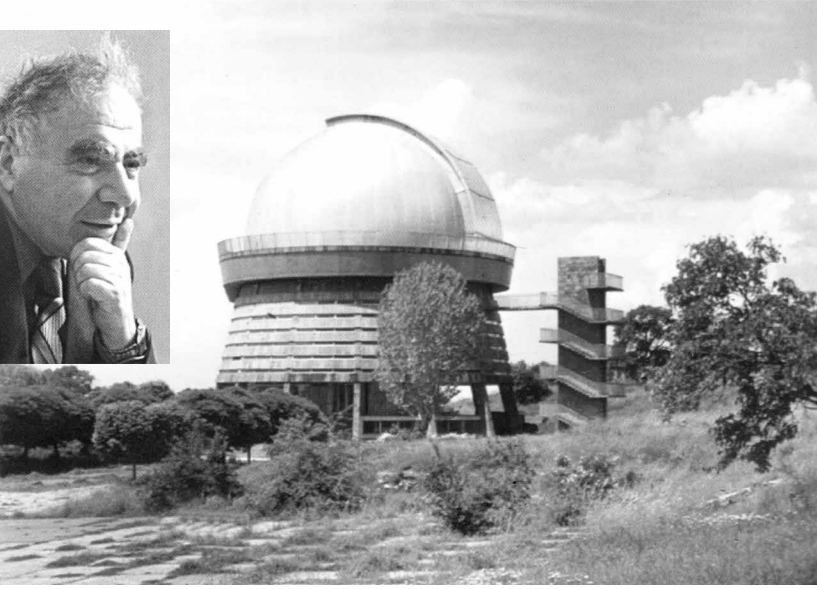
Vadide bulunan dağınık taş yığını Ararat ve Arakadz'a dünyadaki her şeyin gelip geçici olduğunu hatırlatıyordu. Bu mağlup taşlar bir zamanlar başları beyaz taçlı devasa dağlardı, şimdiyse ölü birer iskelet.

Ermenistan'ın belki de hiçbir yerinde Arakadz'ın yüksek vadilerindeki kadar taştan bir virane görmedim. İhtimal dahilinde olmayan bu hissi nasıl aktarmam gerektiğini bile bilmiyorum. Yüksekliği, genişliği ve derinliği olan üç boyutlu taşlar. Taş, her yer taş. Yok, bu taşlarda üç boyuttan da fazlası vardı. Bu taşlar dünyanın dördüncü koordinatını, zaman koordinatını da yansıtıyordu. Halkların göçü, paganizm, Marx ve Lenin'in fikirleri, Sovyet hükümetinin gazabı, hepsi Ararat'ın taşlarında, kiliselerin bazalt duvarlarında, mezar taşlarında, ihtişamlı kulüp binalarında, kültür saraylarında, okullarda, taş ocaklarında ve madenlerde, çalışma kamplarının taş duvarlarında ifade bulmuştu.

Ancak, çok geçmeden etrafta yalnızca mağlup taşlardan bir vadi, dağların jeolojik çağlarda ölen kemikleri ve iskeletleri kalmıştı. Kilise taşlarında dile getirilen, cennet

---

* SSCB'nin önde gelen biliminsanlarından, astrofizikçi Viktor Hampartzumyan. Ermenistan'ın Püragan kentinde kurduğu gökyüzü gözlemevinde önemli bilimsel çalışmalar yürütülmüştür. (ed.n.)

“Başımızı sağa çevirdiğimizde ise Hampartzumyan’ın uzak evrenlerin yapısını inceleyen aynalı teleskoplarının bulunduğu dağı görüyorduk.”

krallığındaki mutluluğa dair Hıristiyan efsanesi ve dünyevi mutluluk adına inşa edilen taş ocakları ve madenlerden hiçbiri kalmamıştı.

Önümüzde bundan milyonlarca yıl önce ölen dağların taştan kemiklerinden başka hiçbir şeyin olmadığı kesinlik kazanınca, genç bir şoförün köy bakkalında çalışan güzel bir genç kızla evlendiği köye girdik.

Arakadz’taki köylerin Ermenistan’ın en yoksul köyleri olduğu ve buradaki köylülerin yakın zamana kadar sırtlarına yüklenen anlamsız vergilerin ağırlığı altında ezildikleri konusunda beni bilgilendirmişlerdi. Bürokratlar kolhozlardan, çiftliklerinin etrafındaki sayısız taştan çayır ve taştan

tarladan et, yün ve üzüm elde etmelerini talep etmişlerdi. Ancak bilindiği üzere, taşı sıkarak şarap çıkarmak, bazaltı koyun etine dönüştürmek mümkün değildir. Bu vergiler yakın zaman önce kaldırılmış. Şimdi her kolhoz sadece kendisine ait olan, verimli küçük bir toprak parçasından sorumlu. Artık hayat onlar için biraz daha kolay, ancak halk hâlâ çok yoksul.

Büyük camlı otobüsümüz taştan köyün taştan sokağında, sadece taşa gömülü değil, aynı zamanda taştan fırlamış kulübelerin arasından yavaşça gidiyordu. Taş duvarlar bir kulübeden diğerine uzanmaktaydı. Devasa taşları oyarak uzun su kanalları yapmışlardı. Kulübelerin yanlarında taştan oyulmuş fiçiler, çamaşır yıkamak için bazalt tekneler ve koyunlar için bazalt yalıklar duruyordu.

Ocaklar taşa oyulmuştu. Merdivenler, verandalar, hepsi taştandı. İnsanların evleri ve ev gereçleri de bazalttan yapılmıştı. Görünüşe göre burası hâlâ Taş Devri'ndeydi. Sokağı süpüren rüzgâr bile taştan tozları havalandırıyordu sanki.

Ancak radyodan gelen müzik bize elektrik çağının başladığını söylüyordu. Taştan sokaklar boyunca uzanan taştan direkler, Taş Devri'nden kalma kulübelere elektrik aydınlatmasını taşıyordu. Düğünde çalan zurnaların yürek parçalayan sesini duyabiliyorduk. Evet, bu taşların arasında insanlar yaşıyordu.

Taştan uçurumun tepesinde duran çok yoksul ve küçük evlere doğru yanaştık. Bizi bekliyorlardı. Davul çalıyor, zurnanın sesi iştiliyordu.

Zayıf yüzlü ve uzun boylu yaşlı bir kadın, damadın annesi, Mardirosyan'ı kucakladı. Birbirlerini öptükten sonra ağlamaya başladılar. Genç bir erkek evleniyor ve annesini

terk ediyor diye değil, Ermenilerin payına düşen sayısız kayıp ve acı yüzünden ağlıyorlardı. Ağlıyorlardı çünkü Ermeni soykırımında yakınlarının başına gelen korkunç ölüme ağlamamak mümkün değildi, çünkü bu halkın çektiği acıları, Ararat'ın öteki tarafında uzanan anavatanlarını unutturabilecek bir sevinç bu dünyada yoktu. Davul ise muzaffer bir edayla ve kulakları sağır edercesine gümbürdemeye devam ediyordu. Koca burunlu davulcu bastırılmaz bir neşe içindeydi. Ama her şeye rağmen hayat devam ediyor, bir ulus taşlar diyarında yaşamanın yolunu buluyordu.

Köylü kalabalığı etrafımızda toplanmıştı. Mardirosyan beni kız kardeşi ve onun kocasıyla, beline beş uçlu yıldızı olan bakır tokalı askeri bir kemer takmış, yeşil asker ceketli yaşlı ve zayıf adamla tanıştırdı. Hüzünlü gözleri vardı, yoksulluğu üstünden akıyordu. Ancak kemerinin yıldızlı tokası güneşte parılıyordu. Dügünden önce tokayı parlatmış olmalıydı. Onlarca kişiyle tokalaşmıştım. Herkes yazar Mardirosyan'ın arkadaşıyla tanışmak istiyordu.

Dışarıya masa kurulmuştu. Bizi masaya götürüp yemek ve içki ikram ettiler.

Aşına olunmayan gelenek ve göreneklere saygı göstermek gerekir. Böyle davranmazsam insanları gücendirebileceğim düşüncesi bende her zaman korku, hatta dehşet uyandırmıştır. Damadın ailesinin ikramını reddetseydim tüm köy halkı ne düşünürdü?

Bir bardak üzüm votkası içtim, biraz yeşil biber ve koyun etinden bir parça yedim. Daha sonra, geleneği bozmamak için ikinci bardağı da içtim ve bu kez ağızıma birkaç yeşil domates turşusu attım. Turşu o kadar acıydı ki acılığını bastırabilmek için sert votkadan bir yudum daha içmek

istedim. Ermenistan'da insanlar böyle içer. Votka biberin, biber de votkanın ateşini söndürür.

Votkanın gece boyu çektiğim mide ağrısının üzerinde tuhaf ama harika bir etkisi oldu. Bir heykeltıraş da bir taş parçasıyla böyle bir şeyi başarıyor olmalı. Gereksiz her şey ayrılarak etrafa saçılıyor. Heykeltıraşın iskarpelası taşın içinde gizlenen canlı varlığı özgür kılıyor.

Dünyayı algılayışım tamamen değiştirdi ve mükemmel bir hal aldı. Sadece güneş ışığıyla değil, aynı zamanda kendi iç parıltılarıyla aydınlanmış yüzler gördüm. İnsanların karakterlerini artık daha açık bir şekilde görebiliyordum. İnsanlara olan sevgim ve güvenim katbekat artmıştı. Sanki seyircilerin arasında oturduğum yerden kalkıp sahneye çıkmıştım. Hiçbir şey gözüme alelade ve mutad görünmüyordu artık. Yaşam dedikleri olağanüstü ve görkemli, kusursuz bir biçimde hazırlanmış, tek perdelik bir oyunda sanki ilk kez sahneye çıkıyordum. Heyecan ve hayret doluydum. Başımın üzerindeki gökyüzü masmaviydi, hava serindi, temizdi, dağların tepesindeki karlar göz alıyordu. Düğün müziğiyse çok neşeliydi, ama çok da kederli. Damadın ailesinin evinde toplanan insanlar kolayca gönlüme girmişlerdi, ruhumun en gizli derinliklerinde onlar için yer açılmıştı. Muazzam emeklerini, yoksul kıyafetlerini ve ayakkabılarını, kırışıklıklarını, ağarmış saçlarını, güzel ve çirkin kızların genç ve alaycı merakını, emekçilerin aziz ruhlarını ve müthiş açıklıklarını hissedebiliyordum. Meşakkatli hayatlarını anlıyor, dürüstlüklerini, iyilikseverliklerini, bana karşı besledikleri güzel duyguları sezinliyordum. Evimdeydim, benim gibi insanların arasındaydım. Taştan bir odaya girdik. Bu ne acımasız bir yoksulluk! Ne kadar güzel dürüst ve yoksul olmak. Duvarlar, tavan ve

yer büyük taşlardan yapılmış. Demir Çağı eski, binyıllık ev gereçlerine neredeyse hiç dokunmamış. Tabak çanak, tahıl, yağ ve şarap küpleri, ocak, hepsi Taş Devri'nin ta kendisi gibiydi.

Tekrar avluya çıktık. Karşımda Büyük Ararat'ın karlı doruğu güneş altında parılıyordu. Sadece hislerim değil, düşüncelerim de olağandışı bir keskinlik kazanmıştı.

İnsanlığın en önemli dağı, inancın dağı, zihnimde yığınla çağrışım uyandırdı. Kutsal Kitap ile günümüz, şaşılmalı bir kolaylıkla yan yana geldi, Ararat Dağı'nı, İsa Mesih'in doğumundan önce yamaçlarında yaşayan insanların gözüyle görüyordum. Büyük Tufan'ın hızla akan kara sularını, boğulan koyunları ve eşekleri, suyun üzerinde ağır ağır giden küt burunlu gemiyi görüyordum. Nuh'un kurtardığı hayvanları görüyordum ve de Nuh'un torunlarının, onun kurtardığı hayvanların torunlarını katlettikleri kanlı mezbahaları. Ancak Kutsal Kitap'taki bu dağı düşünmekle kalmıyor, güzelliğinin, hiçbir şey düşünmeksizin, tadını çıkarıyordum. Dağ tüm ihtişamıyla parıldamaktaydı; Eri van'ın binaları, fabrika bacalarının dumanı ya da Ararat Vadisi'nin bulutları ve sisi dağı kapatmıyordu. Taş eteklerinden beyaz başına kadar sabah güneşi tarafından aydınlatılmıştı. Hem bugüne hem de geçmiş binyıllardaki yaşama aitti. Üç bin yıl öncenin zurnası ile bugünün düğününü bir araya getiriyordu. Her şey geçer gider, hiçbir şey geçmez...

Şarap da amma tesirli içkiymiş!

Acele etmemizi istediler. Daha gidip gelini alacaktık ve gelinin köyü buradan on sekiz kilometre uzaktaydı. Düğün konvoyunda bizim büyük camlı otobüsle iki de kamyon vardı. Gençler, kamyonların kasasında ayakta dans ediyor, şarkı söylüyor, ellerindeki kızarmış tavukları, yuvarlak

buğday ekmeklerini ve şişe geçirilmiş şaşlıkları çılgınca sallıyorlardı. Bazılarında savaşta ele geçirilmiş Alman hançerleri vardı. Uçlarına elmalar saplanmış hançerlerin ışıldayan ağızlarındaysa “Alles für Deutschland” yazıyordu.

Zurnalar kulakları sağır etmeye, davullar gümbürde-meye devam ediyordu ancak etrafta düğün konvoyunun debdebesine hayranlık duyacak kimse yoktu. Her yerde dümdüz, kör ve sağır taşlar vardı. Kasvetli taşlardan oluşan bu yaban, cümbüşümüze ayrıca bir güç katıyor, sanki ona meydan okuyorduk. İnsan ırkı devam edecekti – zurnaları-mız ve davullarımız kasvetli taşlarla dalga geçiyordu.

Damadın köyü ile gelininki arasındaki yolu neredeyse yarılamiştık ki tıpkı Erivan’a geldiğim ilk gün olduğu gibi, seyre ve derin düşüncelere daldığım bu âlemden birden uyanıp dünyaya döndüm.

Ancak bu sefer işler çok daha korkunçtu. Bu sefer tek başıma değildim, bir düğünde misafirdim. Otobüstekile-rin dostça bakışlarını üzerimde hissedebiliyordum. Her hareketim ilgi uyandırıyor. Gelinin köyündeysa sabırsız-lıkla bizi bekliyorlardı. Çok geç kalmıştık, sofralar çoktan kurulmuştu ve biliyordum ki otobüs gelinin evine yanaşır yanaşmaz akrabalar ve arkadaşlardan oluşan büyük bir ka-labalık etrafımızı saracaktı ve düğün müziği eşliğinde eve görkemli bir giriş yapacaktık.

Gelinin köyüne bir aksilik olmadan varabileceğimi sanmıyordum. Korkunç bir güç, acınası irademini kontrolünden sıyrılarak bağırsaklarımda fırtınalar koparıyordu. Demir pençeli bir kaplan kafesinden çıkmaya çalışıyordu ve bu kudurmuş yaratığın korkutucu kaslarının karşısında durabilecek kimse yoktu. Evet evet, domates ve salatalık turşuları görevlerini yerine getirmişlerdi. Acıydım. Akci-

ğerlerime ve kalbime dizgin vurmakta ya da bir volkanın patlamasını önlemekte nasıl acizsem, o kadar acizdim. Aman Tanrım, vahşi, hayvani bir korku ve feci bir çaresizlik sardı benliğimi. Soğuk ölümcül bir ter bütün vücudumu kapladı. Zihnim delice bir hızla çalışıyordu. Otobüsü mü durdursaydım acaba? Diyelim ki böyle uygunsuz bir talepte bulundum, otobüsü durdurdular, sonra ne olacaktı? Celladın kütüğü gibi dümdüz ve taştan ıssız bir arazinin ortasındaydık. Ve otobüsün her yanı camdı. Arkamızdan da şarkı söyleyen gençlerin olduğu iki kamyon geliyordu.

Hayatım boyunca kaygı ve karmaşa bir yana, korku ve dehşeti de çok kez yaşadım. Savaşta bulundum, Alman ateşi altındaki Volga'dan kaç kez geçtim, yoğun hava saldırıları, ağır havan ve topçu atışlarıyla karşı karşıya olduğum zamanlar da oldu.

Ancak gariptir ki, her ne kadar hem savaşta hem de başka zamanlarda korkudan ziyadesiyle nasibimi almışsam da, bu düğün konvoyunda yaşadığım dehşeti hiç tatmamıştım. Tanrım, bir de bu müzik yok mu! Üstüne, yazar Mardirosyan'ın Moskovalı arkadaşının düğüne gelmesiyle övünen etrafımızdaki onlarca iyi, arkadaş canlısı, saygıdeğer insanı da koy.

Eğer cebimde bir silah olsaydı... Ama yok. Muhtemelen kendimi vurmazdım zaten. Yakıcı, benzeri görülmemiş bu utançla yaşamaya devam eder, çirkin bir efsanenin, iğrenç bir folklorun kahramanı olur ama yine de kendimi vurmazdım. Yıllar sonra, saçları ağarmış, çökmüş bir ihtiyarken, o korkunç, acınası ve küçük düşürücü günün detaylarını hatırlayarak utancımın ağlar, geceleri soğuk terler dökerek uyanır, başımı ellerimin arasına alıp feryat figan eder ama yine de kendimi öldürmezdim. Yarabdim,

bütün bunların üstüne bir de düğün davulları ve antik zurnaların sesi, hem de Kutsal Kitap'taki Ararat'ın eteğinde! Kaderimde böylesi bir işkencenin olduğu hiç aklıma gelirmiydi?

Otobüstekiler gergin yüzümü besbelli fark etmişlerdi. Muhtemelen betim benzim atmıştı ve alnımdaki ve yanaklarımdaki teri görebiliyorlardı. İçlerinden biri kırık bir Rusçayla rahat olup olmadığını, ön koltuğa oturup oturmak istemediğimi, havasız kalıp kalmadığımı sordu. Uyuşmuş dilimle bir şeyler mırıldandım ama acaba ne, hatırlamıyorum.

Sonra şoför Volodya aniden yolculara dönerek Ermenice bir şeyler söyledi. Sözlerini bana tercüme ettiler: Kısa bir süreliğine yoldan sapmamız, yakıt almak için bir istasyona uğramamız gerekiyordu. İstasyona nasıl vardığımızı hatırlamıyorum. Otobüsten indim ve gördüğüm ilk şey ufak, sacdan bir kulübe, yani tek kişilik bir tuvalet, bir hela, bir kenef, bir ayakyolu, bir yüznumara, benim kurta-ricım, benim güneşimdi. Kulübeye yavaş ve ağırbaşlı bir edayla yürümeye yetecek kadar gücüm vardı.

Büsbütün uygunsuz bir durumdu elbette. Benden başka kimse otobüsten inmemişti. Volodya'nın arkadaşları bir bidon yakıtı ışık hızıyla kapıp getirmişti, sonuçta Volodya evleniyordu ve şoför de oydu. Derken Volodya haylazca iki kez kornaya bastı. Bu adam nereye kaybolmuştu? Sonsuza kadar ortaya çıkmayacaktı sanki. Bayılmış mıydı, yoksa sacdan sarayın içinde ölmüş müydü? Mardirosyan bana bakmak için otobüsten indi. Tek kişilik sacdan saraya vardığı an içeriden çıktım. İkimiz de utanıp sıkılmış, düşünceli bir halde otobüse doğru yürüdük. Tek bir laf etmedik, ikimiz de sustuk.

Saygıdeğer yolculuk arkadaşlarım, eskiden Parti üyesi olan tombul, yaşlı ve tatlı emekli adam, kolhoz başkanı, iki bölge denetmeni ve onların yaşlı ve akıllı eşleri bana acıyan gözlerle, sessizce baktılar. Ben küçük saraya kaçınca şüphesiz birbirlerine manalı bakışlar atmışlar, arkamdan gülmüşler ve benimle dalga geçmişlerdir. Varsın gülsünler – vaziyetim daha da fena olabilirdi.

Erivan'a geldiğim ilk gün yaşadığım sorundan sonra hissettiğim mutluluğu bu kez yaşamadım. Çektiğim çileden yorgun düşmüştüm. Terden sıırılsıklam olmuş, zar zor nefes alıyordum, ameliyattan yeni çıkmış gibiydim. Ne bir düşünce, ne bir duygu, kafamda hiçbir şey yoktu, yalnızca kurtulduğuma dair belli belirsiz bir bilinç, o kadar.

Ve otobüs tekrar yola koyulmuştu. Şansım yaver gitmişti. Talih sahiden de benden yanaydı. Yol arkadaşlarıma ürkekçe göz ucuyla bakarken ve fısıldaşmalarına kulak kabarttığımda rezil olmaktan kurtulduğumu anladım.

Benden hazzetmeyen Moskovalı bir edebiyatçıyı anımsadım. Eziklerin acınası bir insan türü olduklarını söylerdi ve ona göre ben de tam bir eziktim, sonsuza dek ezik kalacak yazar tiplemesinin en iyi örneği. Bence yanılıyordu. En nihayetinde, beni o rezil felaketten kurtaran şey talihi-min fevkalade bir biçimde iyiye dönmesiydi. Olan buydu, kuşkusuz. Ancak, her birimize bahşedilen şans sınırlıysa, ben kendi payıma düşeni acınası bir şekilde israf etmemiş miydim? Sonuçta, bugünkü başarıım bana pek bir servet ve parıltı kazandırmamış; dünya çapında bir ün getirmemişti.

İşte gelinin köyüne giriyoruz. Murillo'nun tablolarından fırlamışa benzeyen siyah gözlü ve siyah kıvrırcık saçlı oğlan çocukları araçlarımızın arkasından koşuyor. Çitlerin arkasında bizi izleyen insanlar var. Kamyonların kasasında-

ki gençler şimdi iki kat daha fazla gürültü ediyorlar. Düğün törenlerindeki geleneksel neşe, cenaze törenlerindeki geleneksel gözyaşının muadilidir. Neşeli yüzlerin hüznü ve dalgın olduğu anlar vardır. Ama bu insanların neşesi, tıpkı gündelik işleri gibi, aşırıydı. Özel bir çaba gerektiriyordu.

Sokağı kapamış olan kalabalık uzaktan görülüyordu. Gelinin evine yaklaşıyoruz. Müzik çalıyor. Tek eksikimiz basından birkaç kameraman ve fotoğrafçı, onlar da olsa Vnukovo Havalimanı'nda uçaktan inen bir dost ülke delegasyonundan farkımız kalmayacak. Yaşlı adamlar ellerimizi avuçlarının arasına alarak bizimle sıcak bir şekilde selamlaşıyordu. Tamtamlar çalmaya devam ediyordu.

Ve işte gelinin evine giriyoruz. Serserfil bir ev bu. Duvarlar, pencereler ve tüm eşyalar yoksulluğun izini taşıyor. Bu özel bir yoksulluk türü – bir köy yoksulluğu, Ermeni yoksulluğu, saf bir dağ yoksulluğu. Ve arka plandaki bu yoksulluk, zikzaklar çizerek duvar boyunca dizilmiş masaların olduğu ferah odaya farklı bir şenlik havası veriyor. Masalarda bulanık beyaz şarap ve sarımtırak üzüm votkasıyla dolu onlarca şişe ve sürahi var. Masalarda sebze, balık, kızarmış koyun eti, börek ve kuruyemiş var.

Ancak burada, gelin evinde, geleneği bozuyor, yemek yemiyor, bir şey içmiyordum. Yan masada oturan saygın kişiler hayal kırıklığı ve sitemle bana bakıyorlar. Herkes gelinin annesinin, babasının ve genç çiftin sağlığına kadeh kaldırırken, ben buna katılmıyorum. İçmiyorum çünkü geleneği bozmanın, âdetlere uymamanın korkusundan daha büyük bir korkuyu tattım. Uçurumun kıyısına bir kez daha yanaşmayı istemiyorum.

Gelin ve damat yan yana oturuyor, her kadeh kaldırılışında onlar da ayağa kalkıyor. Damat yepyeni bir ekose

desenli palto giymiş ve ekose bir kasket takmış. Koca bir burnu, hava koşullarının hırpaladığı kırmızı, kaba bir suratı var. Bir koluna da gönüllü polis yardımcıları gibi kırmızı bir pazibent takmış.

Gelin çok güzel. Uzun kirpikleri, yere diktiği gözlerini örtmekte. Biri ona bir şey söylediğinde cevap vermiyor, gözlerini kaldırmıyor. Başının üzerinde beyaz duvaklı bir taç var. Damat gibi o da palto giymiş. Paltosu yeni, açık mavi, elinde de aynı renkte küçük bir el çantası tutuyor.

Her kadeh kaldırılışından sonra misafirler, müzisyenlerin yanında duran tabağa kâğıt rubleleri rasgele atıyorlar. Bazıları yeşil ve mavi kâğıt banknotlar atıyorlar, hatta birkaç kırmızı onluk da gördüm. Üstelik tüm bunlar “yeni ücret düzenlemeleri”nin olduğu bir dönemde yapılıyor. Bu cömertlik müsabakası müzisyenlere binlerce ruble kazandırıyor. Erivan gazeteleri, müziğe fahiş paralar ödeyerek büyük borçlara giren köylülerin haberini bile yapmış. Müzisyenler, giderek büyüyen para yığınına bakmamaya gayret ediyorlar. Ancak bakmamak zor olduğu için, zurnalar ve davullar zaman zaman bu değerli tabağa dikkatli, keskin bakışlar atıyorlar.

Düğün kutlamaları insani ilişkileri, aile bağlarını, mesleki ve toplumsal hiyerarşiyi açık bir şekilde gözler önüne seriyor.

Masaların başındaki doksanlık ihtiyarlar gençler gibi içip gülüyorlar. Bu adamlar dansçıları ve şarkıcılarıyla ünlü Sasun köyünden, Sasunlu Tavit’in soyundan geliyorlar.

Masalarda asker ceketi veya çeşit çeşit ceketler giymiş köylülerle koyu renk basma elbiseli eşleri oturuyorlar.

Masalarda kızarmış suratları, kendinden emin ifadeleri ve Moskova Terziler Birliği’nden alınma takım elbiseleriy-

le iki bölge başkanı ve onların birbirinin tıpatıp eşi, parlak mavi elbise giymiş balıketli karıları oturuyorlar.

Masalarda dar paça pantolonlu Erivanlı gösteriş düşkünleri ile suni kürk mantolu, şık ve zayıf Erivanlı genç kızlar oturuyorlar. Bunlar lisans ve doktora öğrencileri veya bilimsel araştırma enstitülerindeki görevliler.

Masalarda Parti Merkez Komitesi'nden geniş omuzlu resmi bir görevli mavi ceket ve kırmızı kravatıyla oturuyor.

Masalarda ünlü Ermeni yazar Mardirosyan ve karısı oturuyor.

Masalarda birçoğu genç ve yapılı olan, devlet çiftliği mühendisleri, şoförleri, traktör sürücüleri, taş ustaları ve marangozlar oturuyorlar.

Tüm bu insanlar akrabalık ve topluluk bağıyla güçlü bir şekilde birbirlerine bağlılar. Sonsuz, sağlamlığı binlerce yıldır sınanmış bir bağ bu. Her şeye muktedir Stalin bu soysopçuluğa ve hemşericiliğe saldırmış olsa da, gazabı bunları yok etmeyi başaramamış.

Düğünde endişeli ve gergin bir hava da var. Damadın sağdıç –aynı zamanda vaftiz babası– sürekli huzursuzlanarak ayağa kalkıyor ve neredeyse kaba bir tavırla gelini vermelerini ve damadın köyüne doğru yola koyulmayı istiyor. Gelinin çoktan orada olması gerekiyormuş. Gelinin akrabaları sağdıca sert tepki gösteriyorlar. Kısmen gerçek olan bu sürtüşme aynı zamanda kız alma âdetinin bir parçası. Ancak her şey gerekenden fazla uzatıldığından sağdıç haklı olarak sinirlenmişti.

Sağdıç düğünü idare eden kişidir aynı zamanda. Damat gibi onun da kolunda geniş bir kırmızı pazibent var. Görev ve sorumlulukları o kadar zor ve karmaşık ki, bir düğün

davetlisinden çok, projesini hayata geçiremeyen tedirgin ve asık suratlı bir fabrika idarecisine benziyor. Şaka yapacak hali yok. Ancak zaman zaman düğünlerin tabiatını anımsayarak, alelacele ve zoraki bir şekilde gülümseyip kahinesini tepesine dikeyor, sonra tekrar işine dönüyor.

“Artık gitmemiz gerek,” diye bağılıyor ve saati gösteriyor. Sağdıcın düğün için kendi cebinden yetmiş kiloluk çikolata satın aldığı duydum. Dolgun ve esmer yüzü kararlı görünüyor, öyle ki üstlendiği işi nihayete erdirmeden geri adım atmayacak.

Her kafadan bir ses çıktığından, düğün o kadar karman çorman bir hal almıştı ki, üzerlerine yeni paltolarını giymiş, evlenmeye hazır genç çift neredeyse tamamen unutulmuştu. Daha sonra, damadın köyüne nihayet vardığımızda, masaya iki yüz kişi birden oturunca bu hal daha da çok gözüme çarpacaktı.

Ancak sağdıcın ve onun yardımcılarıyla yandaşlarının isteği sonunda yerine getirilip, gelin baba evine veda etmeye başladığında kederli bir hava herkesi etkisi altına almıştı. Gelin ağlıyordu ama ağlaması gerektiği için değil. Sahici duyguların gözyaşlarıydı bunlar.

Tüm bu olanlar gerçekten de ne kadar dokunaklı, ne kadar anlam doluydu. Genç kız, ailesinin yoksul evinden ayrılıyor ve kocasının yoksul evine gidiyordu. Yeni evini görmüştüm – dağ yamacında, küçük bir penceresi olan, alçak tavanlı, daracık, küçük bir taş oda. Onun kısmeti, kaderi, tüm hayatı bu evdi. Taş ve daha fazla taş, her gün sabahdan akşama kadar, üstelik tek bir damla yağmur da yok.

Ve daha sonra insan ruhu, tüm sıkıntısı ve hüznüyle, yeniden düğün töreninin gölgesi altında kaldı. Bir süre ge-

linin evi terk etmesine izin vermediler. Sağdıcnın vekil ve temsilcileri, açık mavi paltolu, k¼c¼k açık mavi çantalı ve beyaz atlas terlikli genç kızın etrafını saran genç oğlanlara r¼şvet vermek zorunda kaldılar. R¼şveti oğlanlar ellerinde tuttukları ¼cl¼k ve beşlik banknotlarla –hatta birinde bir onluk g¼rd¼m– kenara çekilerek geline yol verdiler. Gelinin bu açık mavi g¼r¼nt¼s¼n¼n, k¼c¼k mavi çantasının, cam kaplı otob¼s¼m¼ze doğru adım atan g¼zel terliklerinin onu beklemekte olan bu zor ve yoksul hayatla ne kadar da az ortak yanı vardı.

Annesi ayrılık hediyesi olarak kızına beyaz bir tavuk, beyaz bir tabak ve kıpkırmızı bir elma hediye etti.

Davulların g¼mb¼rt¼s¼ ve zurnaların kulakları sağır eden sesi eşliğinde çeyiz kamyona y¼kleniyordu. Kamyonu evin tam ¼n¼ne değil de biraz uzağına yanaştırmışlardı ki eşyaları sergileyecek fırsat olsun, eyize gıpta etmeyen kalmasın.

En ¼nde doksanlık sarhoş ihtiyaclar vardı, bir taraftan başlarının ¼zerinde gelinin bavullarını taşırken şarkı s¼y¼yor, dans ediyorlardı. Arkalarından da yeni bir aynalı gardırobu, masayı ve dikiş makinesini havaya kaldırarak taşıyan g¼cl¼ erkekler ıktı. Kadınlar ve çocuklar sandalyeleri g¼t¼r¼yorlardı. Ve orkestra daha da y¼ksek sesle g¼r¼lemeye başladı. Sağdıç ve arkadaşları yaylı bir yatağı olan nikel kaplı karyolayı taşıyorlardı. Belli ki k¼yl¼lerin şakaları uygunsuz kaçmıştı, etraftaki erkekler g¼lerek başlarını sallıyor, genç kızlar ve kadınlar yere bakıyordu.

Gelin otob¼se yaklaşırken, on beş yaşlarındaki bir erkek çocuğu, gelinin etrafını saran damat tarafının kadınlarından birine doğru koşarak ona sarıldı ve onu ¼pt¼. ¼fkelenen erkekler çocuğun ¼zerine ullanıverdi. Çocu-

ğun yüzü kan revan içindeydi. Çocuğun körkütük sarhoş olduğunu düşünmüş ve ona reva görülen cezayı fazla sert bulmuştum. Ancak daha sonra bana bunun da âdet gereği yapıldığını söylediler. Oğlan gelinin kardeşiydi. Kız kardeşini kendilerinden koparıp götürmenin intikamını almak için damadın köyünden gelen kadınlardan birini öpmesi lazımdı. Bana her ne kadar kaba ve acımasızca gelmişse de bu da düğün töreninin bir parçası, bir gelenektir.

Ama sonra beni derinden etkileyen bir şeye tanık oldum. Gelin yaşlı gözlerle kardeşine baktı ve kardeşi de, tam o saniye, kanlı yüzünü ve yaşlı gözlerini ona çevirdi. İkisinin de gözlerinin içi güldü, bakışları sevgiyle doldu. Ruhumu birdenbire bir neşe, sıcaklık ve keder sardı.

Tekrar otobüsümüze bindik. Gelin ve damat yan yana oturuyordu. İki yabancı gibiydiler. Yüzleri donuktu, yol boyunca bir kez bile birbirlerine bakmadılar, tek bir kelime etmediler.

Güneş şimdi dağların taştan kemiklerinin üzerinden batıyordu. Güneş, sönük ateşiyle sanki jeolojik zamanlara ait bir tür dipsiz uçurumdan çıkıyor gibiydi. Dağın kırmızı taşları, güneşin dumanlı kırmızı ışığıyla yıkanıyor. İşte tam da o an, Kutsal Kitap'taki Ararat efsanesi günümüze taşınmış gibiydi.

Damadın köyüne vardığımızda hava kararmıştı. Yıldızlar tepemizde parlıyordu. Güney yıldızları, Ermeni yıldızları – o yıldızlar ki, çok uzun zamandır, şimdi zayıf birer iskelet gibi uzanan yüksek karlı dağların üzerinden dünyayı izliyor ve ortada henüz bir Kutsal Kitap dahi yokken Ararat'ın üzerinde ışıldıyorlardı ve onlar ki, Ararat ve Arakadz'ın da ölü kemiklerden bir farklarının kalmayacağı zamanlarda bile hâlâ ışıldıyor olacaklar.

Bu geceyi çok iyi hatırlıyorum. Köyün içinde karanlıkta yavaşça ilerliyorduk. Sokağın tam ortasında beyaz bir şey vardı – beyaz örtülü bir masa. Masa, biz yanaşır yanaşmaz bir anda aydınlanıverdi. Karşıdaki evlerden birinin çatısından araba farları yanıvermişti. Damadın dayısının eviydi ve bizim için hazırladığı ikramlardan tatmak zorundaydık. Farları çatıya şoförlük yapan oğulları yerleştirmişti. Beyaz far ışığının altında bardakları gürültülü bir şekilde tokuşturduk, gülüştük ve genç çifte mutluluklar diledik. Ardından beyaz örtülü başka bir masaya varmak üzere koyu mavi karanlıkta köy sokağında yürümeye koyulduk. Bu kez sağdıncın düğün alayı için hazırladığı masadaydık ve burada daha da çok yiyecek ve içecek vardı.

Ve sonunda köy kahvesine girdik. Ararat Vadisi'ndeki, Sevan Gölü yöresindeki veya Hrazdan'daki pembe tüften yapılmış parıltılı kültür saraylarına hiç benzemeyen, yoksul bir dağ köyündeki yoksul bir kahveydi bu. Koyu keresteden tavanı olan taş bir baraka. Duvarlara dizili masalarda misafirler oturuyordu, sayıları iki yüz kadardı. Burada gelinin evindeki gibi rengârenk şehirliler yoktu. Burada sadece köylüler vardı.

Yol arkadaşlarım içeride kimlerin olduğunu bana fısıldadılar: marangozlar, çobanlar, taş ustaları, on - on iki çocuk annesi kadınlar. Sanki bir elçilik davetindeydim de İspanyol elçiyle konuşan kızıl bereli kişinin kim olduğunu alçak sesle bana söylüyorlardı.

Gelinle damat sandalyede, misafirler ise boş sandıkların üzerine konmuş tahtalarda oturuyorlardı. Ancak gelinle damat, kadehler kendileri için kaldırılırken ayakta durmak zorunda olduklarından oturmaya bir türlü fırsat bulamıyorlardı. Kadeh kaldırma faslı çok uzun sürüyordu,

çünkü yalnızca kadeh kaldırmakla kalmayıp üstüne bir de nutuk çekiyorlardı. Genç çift yan yana duruyordu; damat ekose desenli paltosu ve kasketi, kolunda kırmızı pazıben-ti, gelin ise açık mavi paltosu ve elinde küçük açık mavi çantasıyla. Damat asık bir suratla önüne bakıyor, gelin ise uzun kirpiklerinin örttüğü yaşlı gözlerini yere dikmeye de-
vam ediyordu.

Herkes çok fazla yemiş, çok fazla içmişti. Odayı sigara dumanı ve buhar kaplamıştı. Gürültü gitgide yükseliyor-du. Hakikaten de köylülere has bir neşeydi.

Ancak sakalları ağarmış ya da siyah bıyıklı biri konu-
ma yapmak için ayağa her kalktığında, geniş taş baraka-
da çıt çıkmıyordu. Bu insanlar şaşkıncı derecede iyi birer
dinleyicidiler. Mardirosyan bana fısıldayarak şöyle dedi:
“Şimdi konuşan tavuk çiftliğinin ustabaşısı... İhtiyar tam
92 yaşında... Toprak Ofisi'nin başkanlığını yapmıştı, eski
bir Parti üyesi. Artık emekli ve köyde yaşıyor.”

Konuşmalarda genç çiftten veya önlerinde uzanan mut-
lu hayattan neredeyse hiç bahsedilmedi. Onun yerine iyi-
lik ve kötülükten, alınteriyle para kazanmaktan, Ermeni
halkının acı kaderi, geçmişi, geleceğe dair umutları, sayısız
masum insanın kanının akıtıldığı Türkiye Ermenistanı'nın
verimli topraklarından, dünyanın dört bir yanına dağılmış
Ermeni halkından, emeğin ve iyiliğin her koşulda yalan-
dan daha güçlü olduğundan konuştular.

Odadakiler ibadet eder gibi bir sessizlik içindeydiler.
Herkes çatalı bıçağı, yemeyi içmeyi bırakıp, pürdikkat ko-
nuşanı dinliyordu.

Toprak Ofisi'nin eski başkanı yaşlı adam, emekliye
ayrıldıktan sonra Kutsal Kitap'ı okumaya başladığını ve
kitabın hikmetini artık anladığını söyledi. Eski bir partili-

den bu sözleri duymak şüphesiz garipti ancak yaşlı adamın Ararat yakınlarında emekli hayatı sürdürdüğünü de –bunu kendisi söylemişti– göz önünde bulundurmak gerek.

Daha sonra eskimiş asker ceketli, sıska ve saçları ağarmış bir köylü aldı sözü. Esmer yüzü taştan oyulmuştu sanki. Böyle sert bir yüzü nadiren görmüşümdür. Mardirosyan bana fısıldayarak şöyle dedi: “Kolhoz marangozu, sana sesleniyor.”

Barakadaki sessizliğin olağanüstü bir tarafı vardı. Onlarca göz bana bakıyordu. Konuşan kişinin söylediklerini anlamıyordum ancak bana bakanların yüzlerindeki nazik ve dikkatli ifadeden nedense çok etkilenmiştim. Mardirosyan marangozun konuşmasını tercüme etti. Yahudiler hakkındaydı. Savaşta esir düşmüş ve Yahudi esirlerin onlardan ayrı bir yere götürüldüğünü görmüş. Yahudi yoldaşlarının hepsi öldürülmüş. Auschwitz’in gaz odalarında ölen Yahudi kadın ve çocuklara karşı beslediği şefkat ve sevgiden bahsediyordu. Ermenileri betimlediğim savaş makalelerimi okumuş ve Ermeniler hakkında yazan biri olarak benim de büyük acılar çekmiş bir halktan gelmem üzerine düşünmüş. Yakın zamanda, çilekeş Ermeni halkının içinden Yahudiler hakkında yazacak birisinin çıkmasını umuyordu. Votka dolu kadehini bu dileğe kaldırdı.

Kadın erkek herkes ayağa kalktı. Güçlü alkış tufanı, Ermeni köylülerinin Yahudi halkına beslediği şefkati doğrulamış oldu.

Daha sonra yaşlılar ve gençler bana hitap etmek üzere ayağa kalktılar. Hepsi Yahudiler ve Ermenilerden, kanla acının onları nasıl yakınlaştırdığından söz ediyorlardı.

Yaşlılar da gençler de, Yahudilerden, onların zekâsı ve çalışma aşkından saygı ve hayranlıkla söz ediyorlardı. Ve

yaşlılar, Yahudilerin büyük bir halk olduğunu inançla defalarca dile getirdiler.

Hem sıradan Rusların, hem de Rus entelektüellerinin Nazi işgali sırasında Yahudilerin başına gelen felaketleri esefle anlattığına çok kez tanık olmuşumdur.

Ancak bazen Kara Bölükler'in* nefretiyle de karşılaşılıyor, bu nefreti ruhumda ve tenimde hissediyordum. Hitler tarafından işkence edilen ve öldürülen Yahudi halkına yönelik kara sözleri otobüslerdeki sarhoşlardan, sıra bekleyen, restoranlarda yemek yiyen insanlardan duyduğum zamanlar da oldu. Tıpkı Korolenko, Gorki ve Lenin'in yaptığı gibi, öğretim görevlilerimizin, propagandacılarımızın ve ideolojik cephe çalışanlarının da Yahudi düşmanlığına karşı durmamaları içimi her zaman acıtmıştır.

Hiçbir zaman kimsenin önünde yerlere kadar eğilmedim, asla kimsenin karşısında diz çökmedim. Ancak şimdi, bir dağ köyündeki bir düğün sırasında, faşist Hitler döneminde Yahudi halkının çektiği acılar ve Alman faşistlerin Yahudi kadınları ve çocukları katlettikleri ölüm kampları hakkında hep birlikte konuşan bu Ermeni köylülerin önünde yerlere kadar eğiliyorum. Ve bu sözleri ciddiyetle, sessizce, kederle dinleyen kim varsa önünde eğiliyorum. Yüzleri ve gözleri bana çok şey anlatıyor. Çamur havuzlarında, gaz odalarında veya toprakla kapatılan çukurlarda ölenler hakkında söyledikleri sözlerin şerefine ve yüzlerine

---

* Kara Bölükler (*Çemosotentsi*). 20. yüzyılın başlarından itibaren, Çarlık Rusya'sında ve Rus devrimi sırasında ve sonrasında faaliyet gösteren, Yahudi pogromları yapan monarşist, aşırı milliyetçi, şovenist, sosyalist devrim karşıtı ve antisemit örgüt. İngilizcede Black Hundreds diye geçer, Türkçeye de genelde Kara Yüzler olarak çevrilmiştir, ancak burada sayı olan yüz sözcüğü sima anlamındaki yüzle karıştığı için bölük sözcüğünü kullanmayı uygun bulduk. (ed.n.)

karşı nefretle “Hitler’in hepinizin kökünü kurutamaması çok yazık” diyen günümüz milliyetçilerinin arasında yaşayanlar namına onların önünde eğiliyorum.

Bu köy kahvesinde duyduğum konuşmaları ömrümün sonuna kadar unutmayacağım.

Düğüne dönersek, kendi seyrinde devam ediyordu.

Misafirlere ince mumlar dağıtıldı ve herkes el ele tutuşup halka olduktan sonra yavaş ve ağırbaşlı bir edayla dans etmeye başladı. İki yüz kişi –yaşlısı genci, kadını erkeği– ellerinde yanan mumlarla, usulca ve ciddiyetle pürüzlü taş duvar boyunca hareket ediyordu. Mumların ufak alevleri de onlarla beraber salınıyordu. Birbirine geçmiş parmakları, köylülerin esmer, emekçi ellerinin oluşturduğu hiçbir zaman paslanmayacak ve kırılmayacak zinciri ve ufak alevleri izliyordum. Keyiflerin en büyüğü ise onların yüzlerine bakmaktı. Yumuşak ve tatlı bir alevle ışıldayan sanki mumlar değil de insanların gözleriydi. Bu gözlerin içinde kim bilir ne kadar çok iyilik, saflık, neşe ve hüznü vardı. Yaşlı adamlar ellerinden kayıp giden hayatlarına veda ediyor, yaşlı kadınların muzip gözleri ise cüret ve neşeyle bakıyordu. Genç kadınların yüzlerinde utangaç bir cazibe vardı. Genç kızların ve erkeklerin gözlerinden huzur dolu bir ciddiyet okunuyordu.

Gençliği, olgunluk yıllarını ve hayatı terk etmek üzere olanların hüznünü bir araya getiren bu zinciri kırmak, bu halkın yaşantısını bozmak mümkün değildi. Bu sonsuz bir zincirdi – ne acı, ne ölüm, ne istila ne de esaret onu kırabilirdi.

Gelin ve damat dansa kalkmıştı. Damadın koca burunlu asık yüzü sanki araba sürüyormuş gibi dosdoğru karşıya bakıyordu. Gözlerini genç kıza bir an olsun çevirmedi bile.

Gelin bir ya da iki kez kirpiklerini kaldırdı ve mum ışığında gözlerini gördüm. Mumun mavi paltosuna damlayacağından korktuğu belliydi. Dügünle çok da bağdaştıramadığım o bilge konuşmaların aslında bu evlilik ve bu genç çiftle ne kadar alakalı olduğunu anladım.

Bu ulu dağlar iskeletlere dönüşse de insanoğlu sonsuza kadar var olmaya devam edecek.

Hiç Ermenice bilmeyen bir Ermenice çevirmeninin bu satırlarını kabul edin.

Muhtemelen birçok münasebetsiz ve yanlış söz söyledim. Ama olsun, öyle ya da böyle, hepsini kalpten söyledim.

Parev tzez – Ermeniler ve Ermeni olmayanlar.

1962 - 1963

Vasili Grossman ve Hraçya Koçar

Yuri Bit-Yunan

Vasili Semyonoviç Grossman'ın biyografisi şimdiki dek bilimsel bir inceleme sahasından ziyade bir efsane yaratıcılığı sahasının konusu olmuştur. Bu da normal bir durumdur. Grossman'ın yaşamında meydana gelen önemli olayların ayrıntıları, onun yaşamını ve yaratıcılığını betimlemek açısından belirleyicidir. Bilindiği üzere, 14 Şubat 1961'de KGB subayları, Grossman'ın *Yaşam ve Yazgı* başlıklı romanına el koymuştu; yazar kitabını onlara elleriyle teslim etmek zorunda kalmıştı.

Roman 1980'li yılların sonlarında SSCB'de nihayet yayımlanıp ün kazanmaya başladığında biyografi yazarları ve araştırmacılar iki önemli soruya yanıt bulmaya çalıştılar.

Birinci soru, ilke olarak resmi Sovyet edebiyatının içeriğiyle ilintili olmayan bir kitabı bir Sovyet yazarının 1950'li yılların sonlarında nasıl yayımlatmaya kalktığıydı. İkinci soru ise kitaba el konulmasının sonuçlarıyla ilgiliydi.

Birinci soruya verilen yanıtlar, kademeli bir gelişim safhasının yazarın yaratıcı tutumunda büyük bir değişime yol açtığından tutun da yazarın dünya görüşünü değiştirecek bir kriz yaşadığına kadar oldukça çeşitlidir.* Lakin bu

---

* Bkz.: A. Pankov, "Tragiçeskoe prozrenie", *Literaturnaya Rossiya*, 8 Temmuz 1988; M. Lobanov, "Puti preobrajeniya", *Molodaya gvardiya*, 1989, No 6, s. 228-258; A. Boçrov, *Vasili Grossman. Jizn*,

teorilerin incelenmesi söz konusu çalışmanın kapsamına girmemektedir.

İkinci soruyu tartışırken edebiyat tarihçilerinin ve biyografi yazarlarının düşünceleri birbirleriyle hemen hemen benzerlik gösterir. Bu düşüncelere göre, işkence görmüş, yayınlarına gizli yasaklar uygulanmış, bunun sonucu olarak yoksulluk çekmiş, gözden düşmüş yazarlar, onlara bağlılıklarını koruyan az sayıdaki arkadaşlarının çabaları sayesinde arada sırada ufak tefek kazançlar elde etmişlerdir. Ancak Grossman'ın biyografisini göz önünde bulundurduğumuzda böyle bir değerlendirme son derece şüpheli görünür. Bu yüzden, arada sırada elde edilen ufak tefek kazançlardan biri bu incelemenin öznesi haline gelmiştir.

Bundan söz eden ilk kişi Semyon Lipkin'dir. 1986 yılında, ABD'de, Michigan Ann Arbor'daki bir yayınevi, yazarın anılarından oluşan *Stalingrad Vasiliya Grossmana* [Vasili Grossman'ın Stalingrad'ı] kitabını yayımlar. Lipkin'in bu kitapta yazdığına göre, 1961 yılının sonbaharında, tanıdığı ancak soyadını hatırlamadığı Ermeni bir çevirmen olan Hasmik*, Hraçya Koçar'ın** "Büyük Evin Çocukları" adlı romanından Rusçaya yaptığı motamot çeviriyi kimin edite edebileceğini sormuştur. Elbette Lipkin, kitabına daha yeni el konmuş bir yazar olan en iyi dostunun adını verir.***

---

tvorçestvo, sudba, Moskova, 1990; F. Ellis, *Vasily Grossman. The Genesis and Evolution of a Russian Heretic*, Oxford, 1994, s. 7-15; N. Yelina. *Vasili Grossman*, Kudüs, 1994, s. 145-180; Garrard J., Garrard C., *The Bones of Berdichev. The life and fate of Vasily Grossman*, New York, 1996.

* Çevirmenin adı Hasmik Daronyan'dır.

** H. Koçar (1910-1965, gerçek soyadı Gabrielyan). Daha çok savaş hakkındaki eserleriyle tanınmış Sovyet Ermeni yazarı.

*** S. Lipkin, *Stalingrad Vasiliya Grossmana*, Ann Arbor, 1986. s. 99.

II. Dünya Savaşı yıllarında *Krasnaya Zvezda* (Kızıl Yıldız) gazetesi için muhabirlik yapan Grossman, Kızıl Ordu'nun savaşın sonlarındaki ilerleyişi sırasında Almanya'da, Schwerin, 1945.

Ancak Koçar'ın kızı Meri Koçar bu hikâyeyi tamamen başka bir şekilde anlatıyor:

Vasili Grossman Erivan'a 1959 yılının sonbaharında gelmişti. Zor zamanlar geçiriyordu. *Yaşam ve Yazgı* romanına el konmuş, hem yüksek kademelerdeki kişiler hem de KGB'dekiler romanın ancak iki yüz yıl sonra yayımlanabileceğini belirtmişlerdi. Grossman sadece moral bakımından çökmemiş, aynı zamanda mali bakımdan köşeye sıkışmıştı.

Babam o zamanlar *Büyük Evin Çocukları* adlı romanını kesinlikle hayranlık duyduğu Grossman'ın çevirisiyle Rusça yayımlatabilmenin hayalini kuruyordu. [...]

Babamla Grossman'ı o zamanlar Litfond'un (Edebiyat Fonu) başkanı olan ve Batı Ermenistan'dan göçen Vartkes Tevekelyan tanıştırmıştı. [...]*

Lipkin'in ve M. Koçar'ın tanıklıkları arasında büyük bir çelişki vardır. Lipkin, Grossman'ın onun aracılığı sayesinde Ermenistan'a para kazanmaya gidebildiğini iddia eder. Yine Lipkin'in anlattıklarından yola çıkarsak Grossman, Koçar ile Ermenistan'da bulunduğu sırada tanışmıştır. M. Koçar ise Grossman'ı Koçar ile tanıştıran kişinin, Ermenistan Litfond'unun başkanı olduğunu belirtmektedir; bu güçlü kuruluş Sovyet Yazarlar Birliği Ermenistan Şubesi'yle ilgili neredeyse tüm mali konularda karar verme yetkisine sahipti. Litfond, yazar ücretlerinin dağıtımını yapar, kooperatif dairelerinin satın alınabilmesi için kredi çıkarır, sanatoryum ve dinlenme yerlerindeki tedavilerin masraflarını karşılardı. Dolayısıyla bu edebiyat komisyonu özünde farklı bir statüye sahipti ve Lipkin'in aracılığı olmadan da burayla iletişime geçmek tamamen mümkündü.

* Bkz. *Novoe vremya*, Erivan, 9 Ekim 2008.

M. Koçar'ın burada tarih konusunda hataya düştüğüne dikkat çekmek gerekir: Grossman'ın Ermenistan'a 1959 sonbaharında, romanına el koyulduktan sonra geldiğini iddia etmektedir, ancak burada kastedilenin 1961 yılının sonbaharı olduğu açıktır. Böyle bir hata genel olarak hoş görülebilir. Anılarda bazen böyle tarih hataları yapılabilmektedir ancak böyle diye M. Koçar'ın anlattığı her şeyin geçersiz olduğunu ilan edemeyiz.

Buna ek olarak Lipkin, Daronyan'ın kendisinden bir yazar bulmasını rica ettiğini açıklamıştır. Ancak M. Koçar, babasının Grossman'a hayranlık duyduğunu ve *Büyük Evin Çocukları*'nın sadece onun elinden geçmesini hayal ettiğini iddia etmektedir.

Bilindiği üzere, birbiriyle çelişen bu iki beyanın ikisinin de doğru olması mümkün değildir. Bununla birlikte, bu anı yazarlarından birinin kesinlikle haklı olduğu sonucu da çıkmamaktadır. Aslında bütün bu olayların farklı bir şekilde gerçekleşmiş olması da tamamen mümkündür. Burada şüphe uyandıran durum, yalnızca iki anı yazarının fikirlerinin ayrıştığı koşullar değil, aynı zamanda Grossman'ın bu teklifi kabul etmesidir.

1950'li yılların ortalarında Grossman çoktan savaş yazınının ustası haline gelmişti. Yazıları üst üste yayımlanıyordu, "Haklı Bir Dava Uğruna" adlı romanı klasik bir eser olmuştu. *Yaşam ve Yazgı*'nın daktilo edilmiş metnine el koyulduğundan neredeyse kimsenin haberi yoktu. Bu yüzden Grossman'ın edebi tanınırlığına halel gelmesi gibi bir durum söz konusu değildi. Prensip olarak her şeye yeniden başlayabilir, "Haklı Bir Dava Uğruna" adlı romanı gibi savaş hakkında bir kitap daha yazabilir, hatta *Yaşam ve Yazgı*'yı baştan sona gözden geçirip kendisi sansür ederek

daha az kışkırtıcı bir hale sokabilirdi. Grossman'ın elinden kimse böyle bir fırsatı almamıştı.

Motamot yapılan çeviri metinleri üzerinde çalışmak iyi para getirmekteydi. Bazı şairler ve düzyazı yazarları bu iş yaparak geçiniyorlardı, ancak bu iş bir yaratıdan çok meslek olarak görülüyordu ve nihayetinde editörlüğe indirgenebilirdi. Yazar olan Grossman için bu durum açık bir şekilde statüsünde bir düşüş anlamına geliyordu.

Bununla birlikte, Grossman'ın paraya ihtiyacı olduğunu farz etmek mümkündür. Bu durumdan Lipkin de bahsetmiştir: “Grossman'ın Ermenistan'a gitmesinin iyi olacağını düşünmüştüm. Romanın çevirisi için alacağı ücrete acilen ihtiyacı vardı...” *Novyj Mir* dergisi editörü olan ve 1990 yılında Grossman'la ilgili “Veda” isimli bir anı kitabı basılan Anna Berzer de Lipkin'le aynı fikirdedir: “Grossman Ermenistan'a ihtiyacı olduğu için ve mutsuzluktan gelmişti.” Üstelik bizzat Grossman da 1961 yılında Ermenistan'dan karısına şöyle yazmıştı: “Yazmakta çok geciktim ve bu durumdan hiç hoşnut değilim. Borç para almadan, iyiliğimi isteyen insanlara borçlanmadan maddi sıkıntılardan sıyrılabilirdiğim için sevinçliyim.”***

Ne var ki bu sözler yeni sorular ortaya koymaktan başka bir şey yapmıyor. İşin özü, 1961 yılında Grossman'ın yoksul olduğunu tasavvur etmek güç. 1960'ta *Znamya* dergisinden *Yaşam ve Yazgı* romanının basımı için avans almıştı. Derginin yönetici sekreteri V. Katinova'nın Gross-

---

* Lipkin, *a.g.e.*, s. 99-101.

** S. Lipkin, *Jizn i sudba Vasiliya Grossmana*; A. Berzer, *Proşçanie*, Moskova, Kniga, 1990. s. 250.

*** V. Grossman, “Pisma iz Armenii”, *Glazami družey*, Erivan, 1967, s. 360.

man'a gönderdiği bir mektuptan öğrendiğimiz kadarıyla aldığı avans miktarı 16.587 rubleydi. Aynı mektupta paranın geri alınmayacağı da belirtilmekteydi.* 1960 yılının şartlarına göre bu çok büyük bir miktardı.

Aynı yıl Grossman, *Yaşam ve Yazgı* romanından birçok bölümü süreli Sovyet yayınlarında bastırdı.** Grossman'ın bir savaş romanı yazarı olarak ünü göz önünde bulundurulduğunda, bunlardan iyi para almış olmalıydı.

Grossman'ın savaş muhabiri olarak yazdığı makaleler 1958 yılında tekrar basılmış, 1959 yılında ise "Haklı Bir Dava Uğruna" adlı romanı yeni baskı yapmıştı. "Stepan Kolçugin" adlı romanı ise 1959 ve 1960 yıllarında iki kez basılmıştı.*** 1940'lı ve 50'li yıllarda yazarlara her bir *avtorski list* için (40.000 harf, boşluk ve noktalama işaretlerinden oluşan baskı birimi, yazarlara yapılan ödemeleri hesaplamak için kullanılan standart Rus sistemi) ortalama 3.000 ruble ödenirdi. Grossman en güçlü edebiyatçılardan biri sayıldığı için, ona bu ortalamanın çok üstünde ödeme yapılıyor olmalıydı. Kitaplarının ikinci baskılarında aslında

* D. Feldman, "Do i posle aresta. Sudba rukopisi Vasiliya Grossmana", *Literaturnaya Rossiya*, 11 Kasım 1988.

** V. Grossman, "V kalmitskoy stepi (Otrivok iz romana «Jizn i sudba»)", *Veçernyaya Moskva*, 14 Eylül 1960; V. Grossman, "V kalmitskoy stepi (Otrivok iz romana «Jizn i sudba»)", *Literatura i jizn*, 26 Ağustos 1960; V. Grossman, "Utrom i večerom (Otrivok iz romana «Jizn i sudba»)" (Roman, daha sonra *Znamya* dergisinde tam olarak yayımlanacaktır), *Literatura i jizn*, 10 Haziran 1960; V. Grossman, "Stalingradskie ştabı (Glava iz romana «Jizn i sudba»)", *Literaturnaya gazeta*, 2 Nisan 1960; V. Grossman, "V polku Berezkina (Otrivok iz romana «Jizn i sudba»)", *Krasnaya Zvezda*, 15 Temmuz 1960, 20 Temmuz 1960.

*** V. Grossman, *Povesti. Rasskazı. Oçerki*, Moskova, 1958; V. Grossman, *Za pravoe delo*, Moskova, 1959; V. Grossman, *Stepan Kolçugin*, Moskova, 1959; V. Grossman, *Stepan Kolçugin*, Moskova, 1960.

yazarlara daha az ödeme yapılırdı ama kitabının yeniden yayımlanması esnasında Grossman genel olarak *avtorski list*'in ilk miktarı üzerinden %50-60 arası bir ücret, yani her bir baskı birimi için en az 1.500-1.800 ruble arasında bir para almış olmalıydı. Savaş notlarının hacmi 30 baskı biriminden fazlaydı, "Haklı Bir Davaya Uğruna" romanı yaklaşık olarak 46 baskı birimine denk geliyordu. "Stepan Kolçugin"ın baskı birimi ise 44'ten fazlaydı.

Bazı fiyatları örnek göstereyim: O zamanlar ortalama bir maaş ayda 650 ruble civarındaydı. Yemek masası 300 ruble, sandalye 55 ruble, kürk yakalı kadın paltosu 700 ruble, erkek çizmeleri 300 rubleydi.*

Yazarlara ödenen ücretler son derece yüksekti. Bazı oyun yazarları yılda bir milyon rubleden fazla para kazanırdı. Bu durum birçok kez çok ciddi skandallara sebebiyet vermişti. Parti Merkez Komitesi toplantılarında yazarlara artan oranlı gelir vergisi uygulamasının gerekliliği hakkında sürekli konuşmalar yapılıyordu.** Ancak tartışma dışı tek bir konu vardı: Yazar, seçkin sınıfın bir temsilcisiydi. Sovyet ve genel olarak Rus zihniyetine göre, seçkin sınıfın temsilcileri büyük paralar kazanma hakkına sahipti. Grossman da 1937'den itibaren Yazarlar Birliği'nin bir üyesiydi. Yani yoksul bir hayat sürdürdüğüne inanmak güçtü. Bu yüzden paraya ihtiyaç duymasının sebepleri ve bunun derecesi hakkındaki sorular tartışmaya açık kalacaktır.

Ancak Grossman'ın "çevirmen" olarak işi kabul etmesiyle ilgili sorular burada son bulmamaktadır. İşin özü

---

* L. Lurye, İ. Malyarova, 1956 god. Seredina veka. Spb, 2007, s. 344-347.

** D. Buzin, Aleksandr Fadeyev, *Taynu jizni i smerti*, Moskova, 2008, s. 119-140.

şudur ki, “Büyük Evin Çocukları” sadece Ermeni gençliğinin Hitler’e karşı verilen savaşa katılmasıyla ilgili bir roman değildi. İki evrede yazılmış bir romandı bu. Kitabın ilk baskısı Ermenice olarak 1952 yılında çıkmıştı. 1954 yılında ise Ermenistan’da Arus Tateosyan’ın* çevirisiyle Rusça yayımlandı. Bu çeviri 1955 yılında tekrar basıldı.** İdeal bir çeviri olarak adlandırmak zor olsa da yeniden basılması dikkatleri üzerine çekmeye yeterli olmuştu. Edebiyat otoriteleri romanın sadece ulusal dilde değil aynı zamanda Sovyetler Birliği’nin ortak dili olan Rusça yayımlanmasını önemsiyorlardı. Romanın çevirisi, orijinalinden birkaç *avtorski list* daha kısaydı, baskı adedi de daha azdı: 5.000 nüsha.

1955 yılında genişletilmiş ve nitelik açısından düzeltilmiş Tateosyan çevirisi Moskova’nın önde gelen yayınevlerinden Sovetskiy pisatel tarafından basıldı. Bu kitabın baskı adedi 15.000’di. 1956 yılında “Büyük Evin Çocukları”, Voenezdat yayınevi tarafından tekrar basıldı.*** Bu baskının adedi bilinmiyordu, hiçbir kitapta rakam belirtilmemişti, kitabın künyesinde bile rakam yoktu, ancak baskı adedi en az 15.000 olmalıydı, zira baskı adedini bir öncekinden az tutmak o zamanın yayınevi uygulamalarına ters düşüyordu.

Koçar daha sonra kitabı üzerinde yeniden çalışmaya karar verdi. 1959 yılında romanının devamını yayımladı. Bu ikinci cildi de çevirmek gerekiyordu elbette. Bu iş için

---

* Arus Tateosyan (1904-1983), Ermenice-Rusça çevirmeni.

** H. Koçar, *Deti bolşogo doma*, Erivan, 1954; H. Koçar, *Deti bolşogo doma*, Erivan, 1955.

*** H. Koçar, *Deti bolşogo doma*, Moskova, 1955; H. Koçar, *Deti bolşogo doma*, Moskova, 1956.

Grossman görevlendirildi. Ama neden o seçilmişti? Tateosyan nitelikli ve deneyimli bir çevirmen olarak görülüyordu, üstelik büyük epik eserler konusunda uzmanlaşmıştı. Ayrıca yapmış olduğu çeviri Moskova'nın en büyük iki yayinevi tarafından basılmıştı. Yani işleri muteber kabul edilmişti. Çeviriyi başka birine vermek Tateosyan'ın itibarına kaçınılmaz bir darbe indirecek ve onu gelir kaynağından mahrum edecekti. Birçok çevirmen üzerinde çalıştıkları eserlerin yeni baskılarından aldıkları ücretlerle geçiniyorlardı ve Tateosyan da bu durumda bir istisna değildi. Grossman'ın düzelttiği çevirinin ortaya çıkmasından sonra Tateosyan'ın çevirisi bir daha hiç basılmadı. Grossman gibi önemli birine çeviri vermek, SSCB Yazarlar Birliği'nin Ermenistan Şubesi için ciddi masraflara yol açacaktı. Ona yüksek bir ücret ödemeleri gerekecekti. Sadece seyahat, konaklama ve yeme-içme masraflarının karşılanması değil, Ermenistan'ın belli başlı kültürel mekânlarına geziler düzenlenmesi gerekecekti. Her anlamda masraflı bir misafirdi. Ayrıca, Grossman'dan romanın sadece ikinci cildini değil, çevirisi daha önce yapılmış birinci cildini yeniden çevirmesini talep etmeleri anlaşılır değildi. Grossman'a yalnızca ikinci cildin çevirisini vermek hem daha az masraf çıkarır, hem de kimse gücendirilmemiş olurdu. Kolektif çeviriler sık sık yapılıyordu.

Koçar, Grossman'a bu kadar hayranlık duyarken neden daha önce Grossman'a bu çalışmayı teklif etmemişlerdi? Tateosyan'ın çevirisi çıkana kadar neden beklemişlerdi? Bu sırada Grossman ile Koçar'ın arası fena halde açılmıştı. Grossman'ın Lipkin'e yazdığı mektuptan alıntı yapıyorum:

Yazara söve söve sonunda çalışmayı bitirdim. Parayı alıp Sohum'a gideceğim. [...] Koçar ile aramda sert konuşmalar geçiyor. Zeki biri, iyi bir iş çıkardığımın farkında ama aynı zamanda adada Doktor Moreau'nun pençesine düşmüş bir hayvan gibi istençsiz bir şekilde benden nefret ediyor. Doktor Moreau sahiden de onu acımasızca kesip biçti, darmadağın etti ve onu edebi evrim merdiveninde birkaç basamak yukarı çıkardı. Ancak onun açısından bu durum çok acı verici: "Tüylerim nerede? Kuyruğum neden kesik? Tüylerim olmadan çıplak kalmak istemiyorum." Ama bir yandan da durumdan memnun.*

Duruma açıklık kazandırabilmek için asıl olaya, *Yaşam ve Yazgı* adlı romanına el konduğu ana dönelim.

Daktilo edilmiş metne el konması eşi benzeri görülmemiş bir durumdu. Alışıl gelmiş uygulama, yetkililerin sakıncalı kabul ettikleri eseri sansürlemeleri ya da yazarını tutuklamalarıydı. Ancak burada bu gelenek ihlal edilmiştir. Metne el konmuş, ancak yazarı özgür kalmıştır. Sovyetler Birliği Komünist Partisi - Merkez Komite üyelerini böyle bir karar almaları için harekete geçiren muhtemel sebepler "Vasili Grossman'ın Düğüm Noktası ve Yazgısı"*** adlı makalede ayrıntılı olarak incelenmiştir. Buradan da birkaç sonuca varacağım.

Romana el koyulması engelleyici bir girişimdi. Sovyetler Birliği Komünist Partisi - Merkez Komite yönetimi, *Yaşam ve Yazgı*'nin yayımlanma olanağını büsbütün ortadan kaldırmaya gayret ediyordu, zira romanın Nobel Ödülü'ne aday gösterilme ihtimali oldukça yüksekti. Bu durumda

---

* S. Lipkin, *Jizn i sudba Vasiliya Grossmana*, s. 91.

** Yuri Bit-Yunan, D. Feldman, "İntriga i sudba Vasiliya Grossmana", *Voprosi literaturı*, No 6, 2010, s. 153-183.

elbette Pasternak ile yaşadıkları deneyimi göz önünde bulundurmşlardı. 1956 yılında Pasternak, romanı *Doktor Jivago*'yu iki edebiyat dergisine yollamıştı. Grossman da 1960 yılında aynı şeyi yaptı. Dergiler Pasternak'a ret cevabı vermişlerdi, aynı şekilde Grossman'ın romanını da yayımlamayı reddettiler. Pasternak romanını yurtdışında yayımlatmak üzere harekete geçmişti. 1957 yılında roman Milano'da basılmış, 1958'de ise Pasternak, Nobel Ödülü'nü kazanmıştı. Elbette bu durum, yazarın anavatanında büyük bir skandala sebebiyet vermişti.* Bu deneyim artık göz önünde tutuluyordu. Bu yüzden Grossman'a sadece romanının ideolojik olarak sakıncalı kabul edildiğini ve bu yüzden yayımlanmayacağını bildirmekle kalmadılar, ayrıca *Yaşam ve Yazgı*'nın yurtdışında basılmasına da kendisinin engel olmakla yükümlü olduğunu hatırlattılar. Daha sonra daktilo edilmiş metne el kondu. Metnin tüm kopyalarına el koyamamaları bir önem arz etmiyordu. Önem arz eden şey, Grossman'ın arama tutanağına attığı, romanın başka bir kopyasının olmadığını beyan eden imzasıydı. Bu da demek oluyordu ki, Merkez Komite'nin onaylamadığı *Yaşam ve Yazgı*'nın herhangi bir parçasının örneğin yurtdışındaki bir dergide yayımlanması kaçınılmaz surette ceza gerektiren bir suç teşkil edecek ve Grossman'ın KGB subaylarını aldattığının ve romanın tüm kopyalarını onlara teslim etmediğinin kanıtı sayılacaktı. Aksini iddia etmesi mümkün olmayacaktı. Kitap yalnızca kilit altında tutulmamış, aynı zamanda yazara karşı kullanılabilecek bir silah haline gelmişti. Kitabın küçük bir parçasının basılması bile Grossman'ı ve ailesini tehlikeye atmaya yeterliydi. Bu

---

* Ayrıntılı bilgi için bkz. İ. Tolstoy, *Otmıty roman Pasternaka: «Doktor Jivago» mejdu KGB i TSRU, Moskova, 2009.*

yüzden yaşadığı süre boyunca Grossman, Nobel Ödülü'nü kazanamadı. Bilindiği üzere, yazarın ölümünden sonra da bu ödül verilmiyordu. Sorun sessizce ortadan kaldırılmıştı.

Mecazen ifade etmek gerekirse, bu bir sopyaydı. Ancak kurallar gereğince ardından havuç verilmesi gerekiyordu. Bununla beraber, zaman değişmişti, Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin XX. Kurultayı'nın üzerinden dört yıldan fazla bir süre geçmişti. Kruşçev döneminde yaşanan siyasi değişiklik yazarın manevi olmasa da maddi olarak kaybının telafisinin mümkün olduğu anlamına geliyordu. Böylece Grossman'a içine düştüğü zor durumdan çıkabilmesi için Ermenistan'a iş gezisi yapması önerildi. Yeni insanlarla tanışacak, yeni bir ülkeyi görme fırsatı bulacak, yeni deneyimler edinecek, şerefini ve saygınlığını koruyacak, kısacası *Yaşam ve Yazgı* romanı hariç her şeye kavuşacaktı. Ve elbette iyi bir ücret alacaktı. Bu bağlamda M. Koçar'ın anlattığı şekliyle hikâyeye Lipkin'inkinden daha inandırıcı görünmektedir. Grossman'ın bir görevle Ermenistan'a gönderilmesi açıkça Merkez Komite tarafından organize edilmiştir. Bu yüzden Grossman'ı Koçar ile herhangi birinin değil, Ermeni Litfond'unun başkanı Tevekelyan'ın tanıştırmış olması daha olasıdır.

Grossman'ın bu işte görevlendirilmesi, Koçar'a ve Yazarlar Birliği'nin Ermenistan Şubesi'ne de bir fayda sağlamış olmalı. Her iki taraf da büyük olasılıkla çıkarlarını gözetmiştir. Grossman çapında bir yazarın katılımıyla yapılan çeviri romanın statüsünü yükseltirdi. Hem Tateosyan'ın çevirdiği ilk cilde hem de ikinci cilde nitelik olarak yenilik getirebilirdi. Tateosyan yalnızca bir çevirmendi, Grossman ise çalışkan bir düzyazı ustasıydı. Bu da kitabın o zamanların en saygın edebiyat ödülü olan Lenin Ödülü'ne aday

gösterilebilmesi için esasen önemliydi. Bu ödül 1925 yılında verilmeye başlanmıştı, ancak uzunca bir süre kimseye verilmedi. 1957 yılında bu gelenek yeniden canlandırıldı. Bu hareket, Kruşçev döneminin siyasal gerçekliğiyle tamamen örtüşüyordu. Diğer tüm Stalin rejimi sembolleri gibi Stalin Ödülü de ortadan kaldırılmıştı, Lenin Ödülü ise aksine yeniden canlanıyordu.

Ancak şöyle bir durum vardı: Yalnızca bir önceki yıl çıkan kitaplar Lenin Ödülü'ne aday gösterilebiliyordu. Yani 1957 yılında sadece 1956 yılında yayımlanan kitaplara ödül veriliyordu. Bundan ötürü romanın ne Ermenistan'da basılan ilk çevirisi ne de Moskova'da basılan ikinci çevirisi uygundu. Grossman'ın çevirisi romanın statüsünü önemli ölçüde yükseltmiş, ödüle başvuranlar arasındaki yarışta yazara yeni bir fırsat sunmuştu. Bu durum hem SSCB Yazarlar Birliği Ermenistan Şubesi, hem Litfond yöneticileri, hem de Koçar'ın kendisi için büyük önem taşıyordu. Bir başka ifadeyle, tüm tarafların çıkarları keşişmişti, yalnızca çevirmen Tateosyan bir köşede kalmıştı.

***

Grossman'ın Ermenistan seyahati bilindiği üzere iyi sonuçlandı. 1962 yılında "Büyük Evin Çocukları" iki cilt halinde Rusça olarak yayımlandı.* Romanın künyesinde çevirinin V. Grossman ve H. Daronyan tarafından yapıldığı belirtildi. Grossman birçok kişiyle tanışmış, birçok şey görmüş ve yeni deneyimler yaşamıştı. Sonrasında cebinde parasıyla evine döndüğünde Nikita Kruşçev'e bir mektup yazarak *Yaşam ve Yazgı*'nın kendisine iade edilmesini rica etti. Kremlin'den gelen cevap, Merkez Komite'de ideolojik meselelerden sorumlu Mihail Suslov ile görüşmeye çağ-

* H. Koçar, *Deti bolşogo doma*, 2 cilt, Erivan, 1962.

rıldığı yönündeydi. Suslov kısa süre içerisinde Grossman'ı kabul etti. Saygılı bir şekilde konuştu, Grossman'a yoldaş diye hitap etti, ancak ricasını anlayışla karşılamakla birlikte geri çevirdi. Roman kışkırtıcıydı, yayımlanması kaçınılmaz bir şekilde büyük bir skandala sebebiyet verebilirdi. İnsanlar bunu anlamayacak, bundan ötürü onu affetmeyeceklerdi. Ancak asıl önemli olan bu değildi. Suslov'un söylediğine göre asıl önemli olan bu durumdan bir çıkışın olmasıydı. Ve Grossman'ın durumu dramatize etmesinin de bir gereği yoktu. Açıkçası kimse Grossman'ın yazmasını engellemiyordu. Yalnızca usulüne uygun olarak yazması gerekiyordu. Suslov, bunun ne demeye geldiğini açıkça anlatsın diye, "Stepan Kolçugin", "Ölümsüz Halk", "Haklı Bir Dava Uğruna" gibi daha önceki çalışmalarını överek Grossman'a yol bile gösterdi.*

Para kazanmak için yeniden seyahate çıkma olanağını da kimse Grossman'ın elinden almamıştı. O zamanlar SSCB'nin bünyesinde Rusya'dan başka 14 cumhuriyet bulunuyordu. Her yıl birine gidebilir, buraların gelenekleriyle, mutfağıyla tanışabilir ve bir romanın motamot çevirisini düzeltebilirdi. Hatta böylesi kendisinin bir şeyler yazmasından daha kazançlıydı. *Yaşam ve Yazgı* üzerinde yaklaşık on yıl çalışmıştı. Ermenistan'da ise Koçar'ın romanı üzerinde iki aylık çalışması karşılığında bir mühendisin ya da üniversite profesörünün bir yılda kazandığı maaşı almıştı. Ne var ki böyle bir şey yapmasına ihtiyaç kalmadı. Grossman iki yıl sonra hayatını kaybetti.

"Büyük Evin Çocukları" romanının Rusçası 1966 ve 1971 yıllarında Moskova'da yeniden basıldı. Daha sonra

---

* Ayrıntılı bilgi için bkz. D. Feldman, "Do i posle aresta. Sudba rukopisi Vasiliya Grossmana", *Literaturnaya Rossiya*, 11 Kasım 1988.

1989 yılında bir anda hatırlanarak 200.000 nüsha gibi büyük bir baskı adediyle yeniden basılana dek kitap adeta unutulmuştu.* Bunun sebebini tahmin etmek zor değildi. *Yaşam ve Yazgı* 1988 yılında SSCB’de yayımlanmıştı. Bu olay hem yazar hem de editör olan Grossman’a farklı bir statü bahşetti. 1980’li yılların sonunda ilk özel yayınevleri açılmıştı, bu yüzden baskı adedi artık ticari bir önem taşıyordu ve Perestroyka dönemi öncesi gibi göstermelik değildi. O yıllarda yüksek baskı adedi yüksek talep olduğunun kanıtıydı. Bu bağlamda Grossman’ın “Büyük Evin Çocukları”nın yayıma hazırlanma sürecine katılımı, Koçar’ın romanının popülerliğinin artmasına gerçekten fayda sağlamıştır.

---

* H. Koçar, *Deti bolşogo doma*, Moskova, 1989.